

Rané setkání Boženy Němcové s Adalbertem Stifterem

Jeden klíč k *Babičce*

JAROSLAVA JANÁČKOVÁ

Babička vznikala v několika fázích, rukopis byl i v posledním znění předloženém pro tisk tak plný vpisků a oprav, že ho dal nakladatel po dohodě s autorkou přepsat písaři. O tom víme jen z dopisů, žádná z textových předloh ani rozběhů či náčrtků k nim se nedochovaly. Známe tedy až vydaný text. Autorčiných výroků o *Babičce* z doby, kdy dílo vycházelo poprvé, je hrstka a klopotné práce na textu se netýkají. Poukazují jen k některým pramenům autobiograficky látkovým.

Průzkum literárních pramenů či předobrazů a skutečných „modelů“ k *Babičce* je u nás starého data (přispěl k němu významným způsobem Miloslav Hýsek, Zdeněk Nejedlý a Václav Černý). Ale když se pěstovala představa *Babičky* jako díla autobiografického a titulní postavy v ní jako reprezentantky lidové moudrosti, průzkum literárních pramenů díla vázl. Nabyl nového dechu až počátkem našeho tisíciletí. Co pobízí naše kroky tímto směrem? Předpoklad, že dílo tak enormní životnosti se muselo při svém vzniku (do kterého jinak nevidíme skrze rukopisné náčrty) napájet z četných a hlubokých pramenů písemné povahy, přičemž nedocenitelné byly inspirace z tehdy nejnovějších jinojazyčných literatur, jež byly autorce blízké.

Některé domácí literární a ideové prameny *Babičky* v čele s *Kyticí* Karla Jaromíra Erbena a s myšlenkami českých mladohegelovců jsem pozorovala v tvůrčí transformaci Boženy Němcové již dříve (Janáčková 1999, 2001). V onom kontextu se mně jako pramen určující závažnosti jevila *Kytice*. Když tentokrát připomínám Adalberta Stiftera, starší teze neodvolávám, jen zpřesňuji. V souvislosti s *Babičkou* mne zajímá Stifterova próza *Die Mappe*

*meines Urgrossvaters*¹, jež měla složitou genezi, kterou lze sledovat na čtyřech verzích textu.²

Babičky by se mohla týkat verze druhá, vydaná v cyklu Stifterových *Studien* roku 1847. Tu mohla tvůrkyně *Babičky* číst a třeba o ní i jen od přátel slyšet. I to mohlo stačit jako rozhodující impuls k *Babičce*.

Německý pradědeček a česká babička

O Adalbertu Stifterovi Božena Němcová hodně slyšela uprostřed padesátých let. To víme z několika pramenů. Tehdy jí o něm s nadšením psával z Brna Leopold Hansmann. Setkání se Stifterem však u ní bylo ještě ranějšího data. Jeden dosud nevydaný zápisník Němcové z let 1854–1855, z času, kdy se stýkala s družinou Josefa Václava Friče, v níž se žilo četbou novinek, obsahuje hodně citací ze Stiftera. Pro nás zcela konkrétní stopu obsahuje zápisník z let 1853–1860 (uložený v Literárním archivu PNP). Zde je vepsán název Stifterovy prózy *Mappe des Urgrossvaters*.³

Předpokládejme, že se Božena Němcová setkala s povídkou Adalberta Stiftera, když zvažovala, jak zužitkovat jakýsi zápis svých zážitků z mládí po rok 1845, o němž sama mluvila jako o rozhodném podnětu k *Babičce* (zápisky toho druhu se dokonce uchovaly v její pozůstalosti a jsou i přetištěny).

V onom náčrtu jmen, situací a akcí nebyla pochopitelně žádná hierarchie (a slovo „babička“ se tam vyskytlo jedenkrát, hned na počátku). Tou, která si vypsala něco ze svých zkušeností, byla mladá žena, nedávno ještě naivní děvče, nato provdaná paní a matka již několika dětí. Nasnadě tedy bylo učinit hlavní postavou díla dospívající dívku a její proměny v ženu a matku, která po mužově

1] První úplný český překlad Ladislava Hegera (1959) byl nazván velmi volně: *Z kroniky našeho rodu*. Druhé vydání téhož překladu s titulem *Paměti mého pradědečka* již méně zamlžuje ráz Stifterovy fikce. V bilingvní edici doprovází německý originál a ten jistou nepřesnost českého titulu koriguje. V této úvaze pracuji v zájmu přesnosti s titulem originálu.

2] O nich v jedné ze statí připojených k bilingvnímu vydání díla pojednává Václav Maidl (2002: 322–335).

3] Údaj uvádí Miroslav Laiske v *Bibliografii Boženy Němcové* (Laiske 1962: 96).

boku poznává různá místa Čech a také Prahu a stává se spisovatelkou. Tak mohl vzniknout třeba vývojový román s akcenty psychologickými nebo sociálními. Vztah k prosté babičce mohl zůstat zcela za ohradou takového románu nebo utkvět jen v epizodách. Ale byla by vlastně začátečnice Němcová s to román toho druhu napsat? A byl by to býval vítaný příspěvek k rozvoji národní literatury, jak se jí tenkrát v českém prostředí rozumělo?

Setkání se Stifterem ovšem určilo zcela jinak výběr z oněch zápisků a jejich jinou hierarchii – určilo volbu bytosti staré, nositelky hodnot podstatných nejen pro vlastní rod, ale pro sám řád života.

Současně s přijetím rozhodného impulzu volí česká spisovatelka zcela osobitou a vůči Stifterovi polemickou koncepci.

Na rozdíl od postav vzdělaných mužů, dominujících u Stiftera, se protagonistkami u Němcové stávají prosté ženy – uchovatelky života. Nesdílejí dědičný rodinný dům, pojičko generací, jako je tomu u Stiftera. Babička, charakterizovaná v díle Boženy Němcové, aby pomohla s dětmi dceři, jíž bylo vrchností propůjčeno stavení poblíž zámku, opustila na stará kolena svou chaloupku kdesi v horách, i když léta předtím jako žena vojáka a vdova po něm žila bez vlastní střechy nad hlavou. Patří k babiččiným zásluhám, že se toto dočasné služební bydliště stane všem útulným domovem a hlubinou bezpečí, pro stařenu i místem skonu.

Další rozdíl se týká dějiště: u Stiftera to bylo místo nad úpatím vysokých zalesněných hor, odkud už sama cesta lékaře k pacientům bývala zkouškou houževnatosti, ne-li odvahy. Lékařův dům byl takto ve Stifterově epické fikci zbudován nad jeho služebním rajónem, distancován od sídel lidí, jimž doktor pomáhal. Naproti tomu Staré bělidlo v *Babičce* leží v „oudolíčku“, na jedné rovině s ním a v nevelkých vzdálenostech odtud je mlýn i hospoda a zámek. Představa rovnosti jednoho s druhým a družného soužití všech v *Babičce* se buduje takto od země, od rozvržení lidských sídel zahrnujících s dominantním „podzámčím“ i zámek opodál.

Zásadně jinak než Stifter tematizuje Božena Němcová paměť.

Dva typy paměti

Povídka Adalberta Stiftera *Die Mappe meines Urgrossvaters* je ve svém hlavním pásmu stylizována jako výběr a přepis zápisků, které zůstaly po pradědečkovi. Objevil je teprve pravnuk odchovaný úctou ke všemu starobylému. Ten se ve všelijak zpřeházených a lecčímς popsanych lejstrech, uložených ve starém kufru v kterémςi koutě rodného domu, začne přebírat za své návštěvy doma. Sestaví z nich příběh života lékaře, který po studiích v Praze pomáhá lidem v lesnaté vysokohorské krajině, je úspěšný a vážený a potká ho i to štěstí, že si v blízkosti jeho domu – nad ním – vybuduje pokojný dům plukovník ve výslužbě, stane se mladému lékaři přítelem, rádcem a nakonec mu svěří za ženu svou jedinou dceru. Perspektivou svatby s ní celé to pásmo zápisků končí. Ale příběh může kdykoli pokračovat, jsme ujistěni, jen co pravnuk najde čas uspořádat další část lejster. Paměť má tedy u Stiftera písemné zprostředkování: zápisky – lejstra již dlouho zapomenutá v jakémςi kufru. Ve srovnání s tím se v *Babičce* tematizuje paměť nesrovnatelně zranitelnější: neopírá se o psaný zápis, ale jen o vlastní představivost a výřečnost té, která viděla, prožívala a nemůže zapomenout. Obtížnost autorčiny úlohy deklarovaná v prologu *Babičky* spočívá v tom, že všecko, co pro ni zosobňuje babička už dávno nežijící, má tlumočit *psaným* slovem pro *čtenáře*. Hodnoty orální kultury má převést do psaného textu, do knihy, aby se o nich dověděl a jim se poklonil čtenář, účastník kultury založené na písmu. Připomeňme aspoň stupňované signály onoho přenosu v prologu:

Dávno, dávno již tomu, co jsem posledně se dívala do té milé mírné tváře, co jsem zulíbala to bledé líce, plné vrásků [...] Není více dobré stařenky! Dávno již odpočívá v chladné zemi!

Mně ale neumřela! Obraz její obtisknut v duši mé s veškerou svojí barvitostí, a dokud zdráva zůstane, dotud bude žít v ní! – Kdybych štětcem mistrně vládnout znala, oslavila bych tě, milá babičko, jinak; ale nástin tento, perem kreslený – nevím, nevím, jak se komu zalíbí!

Ty jsi ale vždy říkala: „Není na světě člověk ten, aby se zachoval lidem všem.“ Dost na tom, když se najde jen několik čtenářů, kteří o tobě s takovou oblibou čísti budou, s jakou já o tobě píšu.
(Němcová 1999: 10)

Takto se autorka představuje v prologu jako účastnice kulturního předělu, při němž jde o to uchovat památné hodnoty kultury uložené v jedné myslí tím, že budou vytištěným literárním dílem včleněny do kultury s písmem a zpřístupněny každému, kdo dovede a chce číst.

Kultury bez písma, které předcházely v evropském prostoru kulturám s písmem, podle Jurije Michajloviče Lotmana disponují svébytnou kolektivní pamětí (Lotman 1994). Ta není zaměřena na „případy“ a „události“, které proběhly v časově příčinných sledech, jako je tomu v kulturách s písmem, ale uchovává či utváří povědomí o pořádku, o zákonech. Oporou této paměti jsou rituály, symboly, mohyly a modly, jejichž interpretaci podávají mimo jiné věštby, proroctví a předpovědi.

Přechod od kultury orální k písemné probíhal u nás již celá staletí předtím. Při argumentaci svých nároků na moderní kulturu pěstovanou v českém jazyce se obrozenci s pýchou dovolávali české kultury písemné. Současně podněcovali zájem o ještě živou, ale civilizačními procesy ohrožovanou kulturu orální jako kulturu dosud nedoceneného lidu, ve snaze ustavovat ji a podněcovat utvářející se svébytnou moderní kulturu národní. – Iniciativní účast Boženy Němcové v oněch procesech, počínaje báchorkami, vyložil svého času Felix Vodička: oproti pohádkoslovným výhradám Václava Tilleho vyzdvihl snahu Němcové „o pravdivé zachycení věcného detailu“ ze života v báchorkách jako přínos k rozvoji české prózy (Vodička 1958: 227). A nezůstal jen u autorčiny knižní prvotiny. Položil si otázku, jak zbarvovala a ladila folklorní pohádka Boženy Němcové její obrazy ze života venkovského lidu: „Vliv folkloru projevuje se v beletristickém díle Němcové i ve fabulaci, v charakteru jejího vypravěčství, v jejím jazyce. Projevuje se však i v jejím základním postoji k životu“ (tamtéž). Zřetel k celku díla tehdy zastřel Vodičkovi výjimečné postavení *Babičky* v rámci tohoto celku.

Do *Babičky* promítla Božena Němcová ne už jen znalost folkloru, ale samy principy orální kultury a suverénně v jejich duchu stylizovala „obrazy venkovského života“, které svým tematickým rozvržením připomínají tehdy počínající venkovský román, ale svou kompozicí a slohem i étosem jsou jinde.

Dospíváme tu možná k jistému obratu v nazírání na *Babičku*: nabízíme hypotézu, že v tomto díle je prostředky moderní epiky simulována orální kultura. Česká spisovatelka podnikla v *Babičce* pokus napsat moderní prózu pro svůj čas a pro své – spíše literárně „zaostalé“ než „vytříbené“ – publikum na principech archaické orální kultury. Nedbat této „jinakosti“ znamená mít se s podstatou tohoto tvůrčího výkonu a vést o *Babičku* různé marné spory.

Možná všecy rozepře literárních historiků o slohovou dominantu *Babičky* (romantismus, biedermeier, počínající realismus) dosud pramenily z toho, že se nechápala záměrná stylová synkretičnost tohoto díla, vlastní folkloru a lidovému umění vůbec. Co když podobné slohové „míchání“ tvůrkyně *Babičky* geniálně napodobila?

Pokud nadhozenou hypotézu přijmeme, mnohá starší dílčí pozorování *Babičky* – jako třeba teze Mukařovského stran větné stavby v ní (Mukařovský 1948) – nabudou systémové platnosti, a vlastně začneme číst v tomto díle mnohé jinak.

Iluze orální kultury?

Reprezentantkou orální kultury v *Babičce* je titulní postava díla. Truhla, kterou si přivezla do dceřiny domácnosti, nechrání zápisky (Stifterův pradědeček po sobě zanechal „lejstra“ uložená v kufuru). V babiččině truhle nejsou ani jiné písemné dokumenty, ale jen památné předměty, které nabývají smyslu a půvabu, když o nich babička vypravuje dětem nebo když si z nich vybírá například sváteční oděv.

Hovorná stařenka je osoba bez školního vzdělání, neumí ani číst ani psát, jak se dovídáme jakoby náhodou v relativně pozdních fázích textu. Vyznačuje ji schopnost vypravovat, co slyšela, a o tom, co zažila. Jen několikrát, a snad pokaždé v kontaktu

s dětmi, funguje babička jako osoba schopná tradovat výtvary již anonymizované – pohádky, pověsti a prococtví. Drtivá většina jejích delších vypravování se týká některého úseku vlastní životní cesty. Jde tedy – nejen v případě babičky, ale i při vypravování pana myslivce o Viktorce i pak při povídání krkonošského myslivce pana Bayera – o takzvaný memorát, žánr lidového vypravování ze života, který je založen na nevšední osobní zkušenosti a paměti toho, kdo vypravuje a již tím je pro naslouchající přitažlivý. Němcová si půvab a svébytnou hodnotu memorátu uvědomovala již dříve a sem tam podobného podání užila. Ale v *Babičce* jde o užití systémové a strukturotvorné. O záměrné orientaci na orální komunikaci v *Babičce* svědčí skutečnost, že výtvary písemné jsou v díle zmiňovány jen ojediněle a (s výjimkou dopisů vojáka Kristle, školních písemností dětí a jiných drobností) kriticky.

Možná jsme si dosud neuvědomili, že babička je negramotná. Vždy poznává císaře na obrazech a jedná s paní kněžnou jako rovná s rovnou. Prošla kus světa a je stále světu otevřená. Týká se jí každá nespravedlnost a křivda, která se dotkne někoho z jejího okolí, a pomáhá ze všech sil. Dokáže vlídně jednat i s Viktorkou. Jedná vůbec v duchu humanitní, náboženské a národnostní tolerance. – Tak si sotva představujeme člověka vyrostlého v poddanství a bez gramotnosti, žijícího z ruky do huby – takové občany si předsevzala vychovávat demokratická společnost (a má s tím dodnes co dělat). Titulní postava je vedena přímo po hranici byvšího a žádoucího. Okouzlení byvším v babiččině oděvu a obyčejích i v řeči, přijímáme jako organicky návazné všechno „nové“ v jejím myšlení a jednání.

Konfrontace se Stifterem, kterou jsme tu podnikli, nastoluje v tuto chvíli otázku, zda šlo u Němcové o odlišení vědomé. I kdyby vznik *Babičky* nedoprovázel žhavý dotyk s povídkou *Die Mappe meines Urgrossvaters*, mohla, připustíme, podobně zapůsobit i méně významná německá dílka se starým vzdělaným hrdinou nebo hrdinkou. Nebyla by to první tvůrčí polemika Boženy Němcové se soudobou německou literaturou. Již předtím svou první delší povídku, Barušku, psala v polemickém nastražení vůči

Auerbachově povídce *Frau Professorin*.⁴ Berthold Auerbach v ní sledoval vztah venkovské, obyčejové kultury a kultury městské, individuální a individualizující, jako vztah neslučitelný, nekompatibilní. Naproti tomu tvůrkyně Barušky předvedla venkovskou a městskou kulturu jako kompatibilní. V *Babičce* je konfrontace „venkovského“ a „městského“ odmítnuta, sotva se nastolila: po prvním setkání s paničkami, které odmítly její pohoštění, se babička dalším podobným návštěvám na Starém bělidle vyhýbá. Městečko (jako sociální prostor k „venkovu“ nějak příslušející) leží v *Babičce* za obvodem venkovského „oudolíčka“ a sídlí tam instituce duchovní a vzdělávací, kostel a škola. S nimi se obyvatelé Starého bělidla stýkají podle vžitých norem, vlastní řád venkovského společenství v „oudolíčku“ volně doplňují.

Snad všecka vrcholná díla české obrozené literatury napsaná, dotvořená či konečně vytištěná v první polovině padesátých let, mezi roky 1851–1855, se různými způsoby dovolávají orální kultury. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*, připravované Čelakovským někdy od dvacátých až třicátých let, v rukopisu ukončené 1846, vyšlo koncem roku 1851 s vročením 1852. Erben ve svých „Poznamenáních“ ke *Kytici* o původu jednotlivých balad uvádí jen prameny folklorní, zcela ojedinele také pramen písemný. Karel Havlíček Borovský se ve svém tyrolském vyhoštění pustil do systematické analýzy lidových písní a své brixenské satiry podává tak, že nejpálčivější zkušenost politického žurnalisty oponujícího mocenské zvěli tlumočí se suverénní lehkostí folklorního zpěváka a vypravěče.

Babička je poslední z řádky těchto děl – autorka v ní přejímala štafetu Erbenovy *Kytice*, sytila svou *Babičku* hudebností Erbenova verše a neutralizací erbenovského tragismu, přejímala přísloví z Čelakovského *Mudrosloví*.

Sotva je možné pochybovat o tom, že tak soustředěný zájem o orální kulturu měl za nastupující porevoluční reakce v Čechách svou motivaci kulturně politickou. Všecko tištěné slovo se teh-

4] V soupisu vlastních prací si autorka k názvu Baruška poznamenala „novella vzdělaná dle Auerbacha“ (Laiske 1962: příloha č. 1).

dy redukovalo a cenzurovalo. Samo uchovávaní novin a tiskovin z let 1848–1849 bylo trestné. Nasnadě bylo za těchto okolností mobilizovat a uměleckou tvorbou manifestovat politicky nenapadnutelné a ještě živé hlubiny národní kultury uchovávané ústním podáním a inkorporovat do nich nejnověji nabytou odvahu a myšlení.

Naše porovnávání *Babičky* s prózou *Die Mappe meines Urgrossvaters* ukazuje, jak průzkum geneze a pramenů zkonkrétňuje povědomí o vztazích autorů sousedících jazyků a kultur. Této součinnosti neubírá ztajenost na dynamice ani na smyslu a významu. V pohledu typologickém představoval pro Milana Kunderu Adalbert Stifter „rakouský měšťanský biedermeier“, Božena Němcová pak „český plebejský biedermeier“ (Maidl 1996: 41). Václav Maidl zpřesnil tuto obecnou charakteristiku konkrétním porovnáváním textů obou autorů. Tak mu na společném pozadí biedermeieru vyvstaly dvě „variace“ výpravné prózy, tím odlišnější, čím více se sestupuje k mikrostrukturám, ke způsobům vypravování a k osobnímu stylu. Podle Václava Maidla vládne u Stiftera řád „řízený“, „reflektovaný“, kdežto v *Babičce* jde o řád „přirozený“. Zatímco Stifter okouzluje popisem a monologem, *Babička* je plná hovorů postav. Stifterovi příkladní hrdinové jsou před světem uzavření, kdežto u Němcové vládne „otevřené komunikační prostředí“. Stifter tíhne k vývojovému románu budovanému na biografii postavy, Němcová k rozvoji venkovského románu a povídky (Maidl 1996: 41–49).

K Maidlovým zjištěním můžeme přidat opozici „učenosti“ u Stiftera (vysokoškolsky vzdělaný je „pradědeček“, původce zápisků, i jeho pravnuke, nálezce lejster, jejich první čtenář a vydavatel) a „neučenosti“ u Boženy Němcové (postava potenciálně vzdělaná v *Babičce*, jako je paní kněžna, to nijak nedává najevo, komtesa Hortensie okouzluje babičku a děti tím, jak se naučila kreslit a malovat). Opozici hrdinů mužských a ženských. Opozice nejdůležitější se týká dvojího typu kultury: kultury písemné, založené na písmu jako nositeli paměti, a kultury orální, která se do jisté chvíle udržuje a šíří jinak než písmem. První typ monumentalizuje Stifter, typ druhý Němcová.

Literatura

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

1999 Komentář, in B. Němcová: *Babička* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 269–344

2001 *Příběh tajemného psaní. O pramenech a genezi Babičky* (Praha: Akropolis)

LAISKE, Miroslav

1962 *Bibliografie Boženy Němcové* (Praha: SPN)

LOTMAN, Jurij Michajlovič

1994 Niekoľko myšlienok o typológii kultúr, in J. M. L.: *Text a kultúra* (Bratislava: Archá), s. 19–30

MAIDL, Václav

2002 Stifterova próza *Z kroniky našeho rodu* po sto šedesáti letech, in A. Stifter: *Paměti mého pradědečka – Die Mappe meines Urgrossvaters* (Horní Planá: Srdce Vltavy), s. 322–335

1996 Literární svět Boženy Němcové a Adalberta Stiftera (konstanta a variace), *Estetika*, č. 3–4, s. 41–49

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1948 Pokus o slohový rozbor *Babičky* Boženy Němcové, in J. M.: *Kapitoly z české poetiky 2* (Praha: Svoboda)

NĚMCOVÁ, Božena

1999 *Babička* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

STIFTER, Adalbert

1959 *Z kroniky našeho rodu* (Praha: SNKLHU)

2002 *Paměti mého pradědečka – Die Mappe meines Urgrossvaters* (Horní Planá: Srdce Vltavy)

VODIČKA, Felix

1958 Včleňování folklorní pohádky do obrozenské literatury, in F. V.: *Cesty a cíle obrozenské literatury* (Praha: Československý spisovatel), s. 203–247

Prof. PhDr. Jaroslava Janáčková, CSc., Praha